

OLIJ TA'LIM MUASSASALARI MOLIVAVIY RESURLARINING IJTIMOIV- IQTISODIV MAZMUNI

Islomov Bobur Zarifjon o'g'li

TDIU mustaqil izlanuvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21291959>

Globalashuv jarayonlari va bilimga asoslangan iqtisodiyotning shakllanishi sharoitida oliy ta'lim muassasalari ijtimoiy-iqtisodiy tizimning markaziy bo'g'iniga aylanib bormoqda. Ushbu muassasalar endi faqatgina mutaxassislar tayyorlash funksiyasini emas, balki ilmiy innovatsiyalarni yaratish, intellektual kapitalning to'planishi va jamiyatning uzluksiz rivojlanishini ta'minlashning strategik platformasiga ham xizmat qilmoqda. Mazkur kontekstda oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy resurslari masalasi alohida nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy resurslar nafaqat muassasaning joriy faoliyatini ta'minlovchi vosita sifatida, balki kelajakka yo'naltirilgan investitsion jarayon sifatida ham ko'rilishi lozim. Zero, ta'limga sarflanayotgan har bir so'm kelgusida jamiyatning intellektual, ijtimoiy va iqtisodiy salohiyatini ko'paytirishga xizmat qiladi. Shu boisdan moliyaviy resurslarning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini chuqur anglash nafaqat muassasa rahbariyati, balki davlat siyosatini ishlab chiquvchilar va ilmiy hamjamiyat uchun ham strategik ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy resurslari deganda, muassasaning ustaviy maqsadlarini amalga oshirish, ta'lim xizmatlarini ko'rsatish, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish va ijtimoiy vazifalarini bajarish uchun jalb etiladigan, shakllantiriluvchi va foydalaniladigan barcha pul mablag'lari hamda ularning ekvivalentlari yig'indisi tushuniladi.

Oliy ta'lim muassasalari moliyaviy resurslarini bir necha mezon asosida tasniflash mumkin:

Kelib chiqish manbasiga ko'ra: Davlat byudjeti mablag'lari - markaziy va mahalliy byudjetlardan ajratiladigan subsidiyalar, grantlar va davlat buyurtmalari asosida moliyalashtirish; byudjetdan tashqari mablag'lar - to'lov-shartnoma asosidagi ta'lim xizmatlari, maslahat va ekspertiza xizmatlari, muassasa mulkidan foydalanishdan olinadigan daromadlar; xalqaro mablag'lar - xalqaro tashkilotlar, xorijiy hukumatlar va fondlarning grantlari, xalqaro hamkorlik dasturlari doirasidagi moliyalashtirish; xayriya va mesenat mablag'lari - jismoniy va yuridik shaxslarning ixtiyoriy badallari, endowment fondlari.

Foydalanish muddatiga ko'ra: Joriy mablag'lar - operatsion xarajatlarni qoplashga mo'ljallangan, odatda bir yil ichida foydalaniladigan resurslar; kapital mablag'lar - uzoq muddatli investitsiyalar, binolar, uskunalar va asbob-anjomlar uchun sarflanadigan resurslar; zaxira mablag'lar - favqulodda holatlarda foydalanish uchun to'planadigan va muassasaning moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi resurslar.

Shakllanish usuliga ko'ra: Taqsimlash yo'li bilan shakllantiriladigan resurslar - byudjet mablag'lari; bozor mexanizmlari orqali jalb etiladigan resurslar - to'lov xizmatlar, tijorat faoliyati daromadlari; qayta taqsimlash yo'li bilan olinadigan resurslar - grantlar, subsidiyalar, transfertlar.

T.Shultsning 1961-yilgi fundamental asarida insoniy kapitalga investitsiya qilishning milliy iqtisodiyot uchun strategik ahamiyati ilk bor to'liq nazariy asoslab berildi. G.Bekkerning keyingi tadqiqotlari esa ta'limga qilingan investitsiyalarning shaxs daromadiga ta'sirini mikro darajada o'rgandi va ta'lim xarajatlarini foydali kapital qo'yilmasi sifatida talqin etdi.

Mazkur nazariya oliy ta'lim muassasalariga yo'naltirilgan moliyaviy resurslarni yangi ko'z bilan ko'rishga imkon beradi. An'anaviy iqtisodiy nuqtai nazardan xarajat hisoblangan ta'lim

moliyalashtirish aslida eng yuqori qaytimli investitsiya turlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. OECD mamlakatlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oliy ma'lumotga ega shaxslarning umrbod daromadi o'rta ma'lumotlilarga nisbatan 50-100 foizga yuqori bo'ladi. Biroq insoniy kapital nazariyasining cheklanganligi ham mavjud: u ta'limning faqat iqtisodiy qaytimini o'lchab, ijtimoiy, madaniy va fuqarolik jihatlarini chetlab o'tadi.

Oliy ta'lim moliyaviy resurslarining eng muhim ijtimoiy funksiyalaridan biri - ijtimoiy harakatchanlikni ta'minlashdir. Bu funktsiya, avvalambor, grant va stipendiya tizimi orqali amalga oshiriladi: iqtisodiy jihatdan kam ta'minlangan, ammo intellektual salohiyati yuqori bo'lgan yoshlarga oliy ma'lumot olish imkonini berish. Dunyo tajribasida davlat stipendiya dasturlari, kreditlash tizimlari va ehtiyojga qarab beriladigan moliyaviy yordam sxemalarining sinergetik ta'siri ijtimoiy tengsizlikni kamaytiruvchi muhim vosita sifatida tan olingan.

Ammo e'tiborga olinishi lozim bo'lgan bir paradoks mavjud: oliy ta'limning ommaviy moliyalashtirishi ba'zan regressiv xarakter kasb etishi mumkin. Ya'ni, asosan yuqori va o'rta daromadli oilalar farzandlari oliy ta'limga ko'proq murojaat qilib, ularga yo'naltirilgan davlat mablag'laridan ko'proq foydalanishi kuzatiladi. Bu esa moliyalashtirish mexanizmlarining maqsadlilik darajasini oshirishni talab etadi.

Oliy ta'lim muassasalari moliyaviy resurslari nafaqat muassasaning o'zi, balki uning joylashgan hududi uchun ham muhim iqtisodiy omilga aylanadi. "Universitetlar atrofida klaster shakllanishi" hodisasi dunyoning ko'plab mamlakatlarida kuzatilgan: Massachusetts Texnologiya Instituti atrofidagi "Route 128" texnoparkidan tortib, Oksford va Kembrij universitetlari atrofida shakllangan innovatsion ekotizimgacha. O'zbekistonda ham Toshkent, Samarqand va boshqa shaharlardagi yirik universitetlar o'z hududlarida intellektual va iqtisodiy faollikning markaziga aylanib bormoqda.

AQSH va Britaniyaning ba'zi universitetlarida keng tarqalgan bu model muassasalarning moliyaviy mustaqilligini va raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Afzalliklari: yuqori samaradorlik va innovatsion faollik; turli xil ta'lim dasturlarining mavjudligi; ilmiy tadqiqot sifatining oshishi. Kamchiliklari: ta'lim xarajatlarining ortib borishi va qarz yukining shakllanishi; ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi; qisqa muddatli bozor talablariga bo'ysunish.

O'zbekiston Respublikasida joriy etilgan aralash moliyalashtirish modeli davlat grantlari, to'lov-shartnoma tizimi va byudjetdan tashqari mablag'larning uyg'unlikda qo'llanilishini nazarda tutadi. 2017-2023 yillar davomida amalga oshirilgan ta'lim islohotlari doirasida qator muhim o'zgarishlar ro'y berdi: davlat grantlari soni sezilarli darajada oshirildi; xususiy oliy ta'lim muassasalari rivojlanishi uchun sharoit yaratildi; xalqaro universitetlarning filiallarini ochish imkoni paydo bo'ldi; muassasalar moliyaviy muxtoriyatining kengaytirilishi boshlandi.

Ko'pgina oliy ta'lim muassasalari moliyaviy resurslarning bitta manbaga - davlat byudjeti yoki to'lov-shartnomaga - haddan ziyod bog'liqligidan aziyat chekadi. Bu holat moliyaviy zaiflikning asosiy sababchisiga aylanishi mumkin. Moliyaviy barqarorlikning ta'minlanishi uchun manbalar diversifikatsiyasi - davlat moliyalashtirishi, to'lov xizmatlar, ilmiy grantlar, xalqaro hamkorlik, endowment fondlari va sanoat hamkorligining muvozanatli kombinatsiyasi - zarur strategik yo'nalish hisoblanadi.

Moliyaviy resurslarning samaradorligini baholash oliy ta'limda o'ziga xos metodologik muammo hisoblanadi. An'anaviy moliyaviy ko'rsatkichlar - xarajatlar va daromadlar nisbati - ta'limning ko'p jihatlarini qamrab olmaydi. Zamonaviy yondashuv sifatida "Balanced Scorecard" metodologiyasi moliyaviy, mijozlar (talabalar), ichki jarayonlar va o'sish-ta'lim o'lchov tizimlarini integratsiyalashni taklif etadi. O'zbekiston sharoitida esa muassasa samaradorligini baholashda

xalqaro reytinglarda egallangan o‘rinlar, bitiruvchilarning band bo‘lish darajasi, ilmiy nashrlar indeksi va sanoat hamkorligi ko‘rsatkichlari tobora muhim rol o‘ynamoqda.

Moliyaviy resurslarni boshqarish modelini takomillashtirish yo‘nalishlari

Olib borilgan tahlil asosida oliy ta‘lim muassasalari moliyaviy resurslarini boshqarish modelini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi yo‘nalishlarni belgilash maqsadga muvofiq bo‘ladi:

Birinchi yo‘nalish - manbalar diversifikatsiyasi. Muassasalar moliyaviy resurslarning turli manbalardan shakllanishini ta‘minlashi lozim. Xususan, endowment fondlarini rivojlantirish, sanoat bilan hamkorlikni kuchaytirish, xalqaro grantlarga murojaat qilish va intellektual mulkdan olinadigan daromadlarni oshirish strategik ustuvorlikka ega.

Ikkinchi yo‘nalish - raqamli moliyaviy boshqaruv. Moliyaviy resurslarni boshqarishda sun‘iy intellekt va katta ma‘lumotlar texnologiyalaridan foydalanish xarajatlarni optimallashtirish, tahlitiy qarorlar qabul qilish va moliyaviy xavflarni boshqarishda yangi imkoniyatlar ochadi.

Uchinchi yo‘nalish - natijaga yo‘naltirilgan moliyalashtirish. Moliyaviy resurslarni taqsimlashda muassasaning real erishgan natijalari - ilmiy nashrlar, patentlar, bitiruvchilarning bandlik darajasi, xalqaro hamkorlik - asosiy mezon sifatida qabul qilinishi moliyaviy samaradorlikni oshiradi.

To‘rtinchi yo‘nalish - ijtimoiy yo‘naltirilganlikni kuchaytirish. Moliyaviy resurslarning bir qismini maqsadli ijtimoiy dasturlar - kam ta‘minlangan oilalar farzandlari uchun grantlar, nogironligi bo‘lgan talabalar uchun adaptiv ta‘lim muhiti, hududiy rivojlanishga yo‘naltirilgan loyihalar - uchun ajratish ijtimoiy samaradorlikni oshiradi.

Oliy ta‘lim muassasalari moliyaviy resurslarining ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni - bu murakkab, ko‘p o‘lchovli va dinamik hodisadir. Ularni faqatgina moliyaviy-iqtisodiy toifalar doirasida ko‘rib chiqish nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham cheklangan yondashuv bo‘lar edi.

Moliyaviy resurslar o‘z harakatida bir vaqtning o‘zida iqtisodiy qonuniyatlarga bo‘ysunadi - samaradorlik, rentabellik, investitsiya qaytimi; ijtimoiy qadriyatlarni gavdalantiradi - tenglik, adolat, imkoniyatlar umumiyliigi; va institutsional muhitning ta‘sirida shaklladi - rasmiy qoidalar, norasmiy me‘yorlar va korporativ madaniyat doirasida.

Ushbu uch o‘lchovning o‘zaro ta‘siri va muvozanati oliy ta‘lim tizimining haqiqiy samaradorligini belgilaydi. Davlat siyosatini ishlab chiqishda, muassasa strategiyasini shakllantirishda va ilmiy tadqiqotlarni yo‘naltirish jarayonida moliyaviy resurslarning ana shu ko‘p qatlamli tabiatini hisobga olish - zamonaviy ta‘lim iqtisodiyotining eng muhim metodologik talablaridan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi uchun esa, ta‘limni moliyalashtirish sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirish, manbalar diversifikatsiyasini ta‘minlash va moliyaviy boshqaruvda shaffoflikni kuchaytirish - bu nafaqat ta‘lim sohasining, balki butun milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishning asosiy kaliti bo‘lib qolmoqda.